

Koorddansen

Ethische vragen in justitiële inrichtingen

Redactie:

Theo W.A. de Wit, Reijer J. de Vries en Niels den Toom

Deel 9 uit de Publicatiereeks van het Centrum voor Justitiepastaoraat
Tilburg/Amsterdam

ISBN: 9789462403499

Dit boek is een uitgave van:

Wolf Legal Publishers (WLP)

Postbus 31051

6503 CB Nijmegen

Tel: 0135821366

E-Mail: info@wolfpublishers.nl

www.wolfpublishers.com

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De bij toepassing van artikel 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprerecht, Postbus 882, 1180 AW te Amstelveen. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van artikel 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

© Centrum voor Justitiepastaoraat, Tilburg/Amsterdam, 2016

Afbeelding omslag: *White line*, Kandinsky 1920.

Voorwoord Theo W.A. de Wit & Reijer J. de Vries	vii
God, wij en het kwaad Ids Smedema	1
Goed spreken over het kwaad In gesprek met de bijbelverhalen en onszelf Jan Bodisco Massink	21
Ethische complexiteit Over ethiek in justitiële inrichtingen Paul van Tongeren	35
Professional of profeet? De geestelijk verzorger bij justitie als ethicus Niels den Toom	49
'Zachte rebellen' De plaats van ethiek en ethisch beraad in Duitse gevangenissen Theo de Wit	69
Dealende dames en jattende jongens Een gender theoretische bijdrage aan het discours van het justitiepastaat Hanneke van der Korst	87
Een daad van medemenselijkheid Over de plaats van het theologische begrip 'schuld' binnen het herstelgerichte justitiepastaat Melissa van der Kamp & Reijer J. de Vries	111
Dietrich Bonhoeffer als uitdaging voor de justitiepastaor De betekenis van Bonhoeffers bipolaire concept van zielzorg voor de taakopvatting van de justitiepastaor binnen het herstelgerichte justitiepastaat Reijer J. de Vries	119
Auteurs	139

Voorwoord

Reijer J. de Vries & Theo W.A. de Wit

De thema's van de studiedagen van de protestantse en rooms-katholieke geestelijk verzorgers bij justitie sloten dit jaar goed bij elkaar aan. Tijdens de protestantse studiedagen stond de vraag centraal hoe je 'goed' kunt spreken over 'kwaad', bij de katholieken stond 'ethiek en ethische dilemma's in de justitiële inrichting' op het programma. In beide gevallen ging het over centrale kwesties van morele aard, de thematisering en agendering ervan en de omgang ermee. De titel die we voor deze bundel kozen ('koorddansen') verwijst naar een morele ervaring, die iedereen die als professional vertrouwd is met het dagelijks leven in een justitiële inrichting kent: het gaat niet dikwijls over de eenvoudige keuze tussen rechtvaardig en onrechtvaardig handelen - vaak is de opdracht om te leren lavenen tussen dubbele en soms tegenstrijdige imperaties, botsende loyaliteiten en verwarrende *double binds*.

Binnen het themagedeelte 'goed spreken over kwaad' opent de bundel met een bijdrage uit de systematische theologie van Ids Smedema. Wat het kwaad is, is niet zomaar evident, zo stelt Smedema eerst vast. Kun je een toegang vinden via je gevoel van onrechtvaardigheid, of via je eigen kwaadheid? En hoe relatief is dat? En hoe gemakkelijk plaats je jezelf buiten schot door te denken dat je 'het kwaad' aan kunt wijzen? Er is een strikt theologische toegang nodig, en die begint bij goed spreken over God. Ook al beperken we ons tot het *malum morale* (dat wat mensen elkaar aandoen), de traditionele monistische en dualistische denksystemen blijken ontoereikend. Het wringt op het punt van de vrijheid en de verantwoordelijkheid van de mens, maar ook bij de rol van God in wat ons overkomt - en van wat wij zelf aan kwaad doen. Lange tijd heeft het 'praktisch dualisme' God en kwaad uit elkaar gehouden, maar op die manier raken God en wereld uiteindelijk van elkaar vervreemd. Niet zozeer Barths *Nichtige*, maar Bonhoeffers hoop op genade wijst een weg die de spanning openhoudt. En: het komt niet op verklaren aan, maar op vertrouwen, en dat in een houding *coram Deo*, waarin het gebed om vergeving hand in hand gaat met dat om het Rijk van God en met daden van liefde.

De bijdrage van Jan Bodisco Massink verbindt het Bijbelse spreken over goed en kwaad met inzichten uit de psychotherapie. In het eerste deel van de bijdrage verkent hij aan de hand van Psalm 3 en het verhaal over David en Absalom de ruimte van de intrapsychische werkelijkheid, die in de Bijbelse verhalen wordt uitgebeeld. Het kwaad blijkt daarin een hardnekkige kracht die de mens vanuit zichzelf niet kan overwinnen, tenzij er iemand van buiten komt. Deze redding van goed en kwaad moet daarin niet geëxternaliseerd worden als almachtig wezen buiten de psy-

che om (in de vorm van een almachtige vader of God), maar intrapsychisch als inspiratiebron en opdracht om in praktijk te brengen.

In het tweede deel van zijn bijdrage werkt Bodisco Massink de houding van de justitiepastor ten opzichte van het kwaad uit. Voordat de pastor zijn houding ten opzichte van het kwaad van de ander bepaalt, dient hij eerst te reflecteren op hoe hij zelf met zijn eigen kwaad omgaat. In zijn professionele houding dient hij een balans te zoeken tussen twee basishoudingen, te weten *liefde* en *oordeel*. Beide polen mogen niet opgegeven worden en vanuit deze spanning moet in het *Gebot der Stunde* worden gehandeld.

Binnen het kader van het thema ethiek en ethische dilemma's binnen justitiële inrichtingen hebben we aan de ethicus Paul van Tongeren een twintigtal ethische casus voorgelegd die door justitiepastores waren ingebracht. In de hierop gebaseerde reflectie gaf Van Tongeren de volgende analyse. Morele vragen in het werk van de geestelijk verzorger binnen de justitiële instelling hebben onder meer te maken met: 1) conflicten tussen de functionele loyaliteit aan de instelling en de samenleving enerzijds en pastorale loyaliteit aan de pastorant anderzijds; 2) de moeilijkheid om te bepalen wat wel en wat niet tot de taak van de pastor als pastor behoort; 3) de spanning tussen de eis van rechtvaardigheid en het ideaal van barmhartigheid. De wijsgerige ethiek compliceert ons nadenken over deze en dergelijke morele vragen, doordat er ten minste vier verschillende typen van ethische theorie zijn, die ons vier perspectieven bieden om naar onze morele ervaring te kijken. Een deugdethische benadering zou kunnen worden uitgewerkt in een reflectie over de *moed* om de verschillende loyaliteiten van hun naïviteit te ontdoen en ze zo bij elkaar te brengen; over *maat* en *verstandigheid* die vereist is om als pastor bij je eigen leest te blijven; en over de manier waarop de *rechtvaardigheid* vraagt om aanvulling vanuit de *liefde*.

Er is de laatste jaren meer aandacht voor ethiek in justitiële inrichtingen vanuit DJI en DGV, bij justitie lange tijd onderbelicht, zo stelt Niels den Toom in zijn bijdrage 'Professional of profeet? De geestelijk verzorger bij justitie als ethicus' vast. Nu geestelijk verzorgers bij justitie een rol willen vervullen in deze aandacht voor ethiek is het raadzaam en nuttig om bij hun collega's in de zorg een kijkje te nemen. Zij hebben immers al geruime ervaring als ethicus. Vanuit deze vergelijking stelt Niels den Toom zich de vraag wat precies de mogelijkheden zijn van de geestelijk verzorger bij justitie als ethicus en wat zijn grenzen zijn. Door bestudering van beroepsdocumenten die het zelfbegrip van geestelijk verzorgers in beide contexten uitdrukken, komt Den Toom tot drie structuurverschillen tussen zorg en justitie. Die structuurverschillen bepalen de positie en context van de geestelijk verzorger. Van hieruit wijst Den Toom op vijf bipolaire spanningen waartussen de geestelijk verzorger bij justitie zich moet bewegen, wil hij de rol van ethicus op zich nemen.

Theo de Wit bespreekt onder de titel 'Zachte rebellen' een recente Duitse bundel over ethiek bij de straftenuitvoerlegging in de Bondsrepu-

bliek. Hij stelt drie vragen aan deze door Michelle Becka uitgegeven verzameling artikelen. Op de eerste plaats de vraag naar de noodzaak of urgentie van de aandacht voor ethiek in de context van de tenuitvoerlegging van straffen: waarom eigenlijk 'ethiek' in justitiële inrichtingen, ofwel: hoe komen ethische vraagstukken bij de tenuitvoerlegging van vrijheidsstraffen in beeld? Vervolgens de vraag naar wat deze aandacht oriënteert: welke zijn volgens de auteurs in dit boek de ethische kernbegrippen, wat geeft normatieve oriëntatie, inclusief documenten die men 'soft law' kan noemen? En ten slotte: Welke ervaringen zijn er in Duitsland opgedaan met (de organisatie van) ethiek en ethisch beraad in justitiële inrichtingen, hoe worden bestaande strafpraktijken door auteurs ethisch geëvalueerd, en wat valt er voor Nederland van te leren?

Melissa van der Kamp en Reijer de Vries geven in hun artikel 'Een daad van medemenselijkheid' de resultaten weer van een onderzoek naar de plaats van het theologische begrip *schuld* in de vakliteratuur en in de praktijk van enkele protestantse justitiepastores. Zij gaan er hierbij vanuit dat schuld een onmisbaar begrip is voor goed herstel. Tegelijk constateren ze dat het een verwaarloosd onderwerp lijkt te zijn in de pastorale praktijk. Via een literatuurstudie van enerzijds de dogmatische behandeling van schuld en anderzijds de theorie en praktijk van het herstelgerichte justitiepastaat komen ze tot enkele thema's die van centrale betekenis zijn: relatie, berouw, verantwoordelijkheid en liefde. Drie opmerkelijke verschillen tussen het theologisch spreken over schuld enerzijds en de pastorale literatuur en praktijk anderzijds komen naar voren. Allereerst lijkt berouw geen zichtbare plek te hebben binnen de pastorale literatuur, terwijl deze theologisch gezien de sleutel tot herstel is. Ten tweede leggen pastores een grote nadruk op de verantwoordelijkheid, wat ten koste van de genade zou kunnen gaan. Tot slot lijken de pastores op hun beurt de dogmatiek te corrigeren door primair te spreken vanuit de liefde.

De bundel bevat verder enkele bijdragen die buiten het thema van de aandacht voor ethiek en ethisch beraad vallen. Onderzoekster en (ex-)geestelijk verzorger Hanneke van der Korst stelt in haar bijdrage 'Dealende dames en jattende jongens' eerst vast, dat er binnen het justitiepastaat tot nu toe weinig tot geen aandacht is geweest voor gendervragen. Enerzijds brengt de verhouding van het aantal mannen en vrouwen in detentie – waarbij de vrouwen verre in de minderheid zijn – kennelijk met zich mee dat de ervaringen van vrouwen in detentie nauwelijks aan de basis liggen van de theorievorming van en voor het justitiepastaat. En wanneer zij wél genoemd worden, dan zijn zij 'de ander'- ze vormen een marginale groep.

Dat is echter niet het enige probleem. Waar in de gezondheidszorg en in de criminologie *genderstudies* mede het discours bepalen is dat bij het justitiepastaat niet het geval. Genderstudies beoogt een transformatie van de zorg die geboden wordt door het implementeren van een genderperspec-

tief in de onderliggende theorie. In wetenschapstheoretische zin houdt genderstudies zich bezig met de processen waardoor mensen gewoonlijk verdeeld worden in twee categorieën, mannen en vrouwen, en met welke betekenissen er vervolgens aan deze categorieën worden toegekend.

In dit artikel geeft Van der Korst een aanzet tot een gendertheoretische benadering van het justitiepastoraat. Zij beperkt zich daarbij tot het huidige paradigma van het pastorale discours: herstelgericht pastoraat. Omdat deze benadering de focus legt op herstel van identiteit, van relaties, en van het leven, mag binnen dit vertoog, dat moet leiden tot een integrale en transformerende aanpak, het nadenken en spreken over gender, dus over de betekenis die aan mannelijkheid en vrouwelijkheid juist binnen detentie wordt gegeven niet ontbreken. Input vanuit de criminologische literatuur verschaft ons de ontbrekende feiten ten aanzien van vrouwen en criminaliteit; maar tevens biedt deze literatuur een visie op de complexiteit van onze vaak door stereotype beelden uit de samenleving gevormde ideeën over criminele mannen en vrouwen.

In zijn pastoraal-theologische bijdrage 'Dietrich Bonhoeffer als uitdaging voor de justitiepastor' vraagt Reijer de Vries zich af wat de keuze die in het *Handboek Justitiepastoraat* is gemaakt voor herstelgericht werken inhoudt voor de taakopvatting van de justitiepastor. Aan de hand van empirische onderzoeken tussen 1997 en 2003 van Flierman en het KASKI naar de taakopvatting van justitiepastores maakt De Vries eerst duidelijk dat van de drie doelen van herstelgericht pastoraat, te weten zelfherstel, relationeel herstel en maatschappelijk herstel, het derde doel in de taakopvatting vrijwel ontbreekt. Ook de pastorale modellen waar justitiepastores bij voorkeur mee werken, zijn vooral gericht op de enkeling en op de inzorg. Vervolgens betoogt De Vries dat het herstelgerichte pastoraat met het oog op het doel van maatschappelijk herstel een pastoraal model nodig heeft waarin de diaconaal-profetische dimensie theoretisch is verdisconteerd. Op dit punt brengt hij de pastoraatopvatting van Dietrich Bonhoeffer in herinnering. In zijn pastorale theologie verbindt Dietrich Bonhoeffer namelijk een kerugmatische benadering van de zielzorg met een diaconale. In deze visie is de pastor zowel een priester als een raadgever of counselor. Volgens De Vries kan dit bipolaire pastorale model van Bonhoeffer, met zijn verbinding van diaconie en verkondiging, van belang zijn voor de justitiepastor. De auteur beschrijft de ontwikkeling van Bonhoeffers model in drie fasen en laat zien dat de verschillende accenten die Bonhoeffer in deze fasen legt op de verhouding tussen de beide benaderingen de justitiepastor voor keuzes stelt met betrekking tot diens eigen taakopvatting. Met het oog op een diaconale verbreding van de taakopvatting formuleert De Vries tot slot een viertal uitdagingen waarvoor Bonhoeffers pastorale concept de herstelgericht werkende justitiepastor stelt.